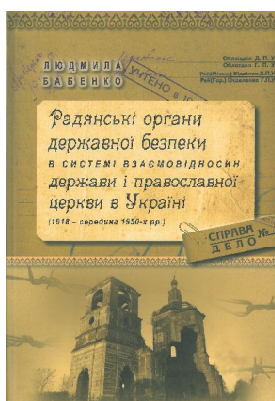

Рецензія на: Людмила Бабенко, *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918–середина 1950-х рр.)* [Текст]: монографія. (Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014), 549. ISBN 978-966-182-2978

The Review of: Ludmila Babenko, *Soviet Security Services in the System of Relations between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – middle 1950th years): monography.* (Poltava: “ASMI”, 2014), 549. ISBN 978-966-182-2978

Аналіз джерел та опублікованих праць у руслі останніх досліджень вивів автора цієї рецензії на досить чисельний пласт наукової літератури з проблем державно-конфесійних відносин радянської доби, що побачила світ упродовж останнього десятиліття. Попри те, що її кількісні параметри є достатньо широкими за своєю науковою новизною, глибиною аналізу, методологічними підходами, ці публікації є досить нерівнозначними. Зацікавившись проблемою мотивації політичних маркерів та соціальної поведінки в сучасних умовах православного духовенства, його ієрархії, що належать до Української православної церкви московського патріархату, передумов формування її конформістського, а то й колаборантського характеру, автор знайшов низку пояснень у монографії Людмили Бабенко. Книга вийшла у 2014 році, однак не лише не втратила, на наш погляд, актуальності, а й визначає низку перспективних напрямів для подальших досліджень.

Високий інтерес фахівців є відповіддю на соціально-інтелектуальний запит суспільства, щоб пізнати причинно-наслідкові зв'язки богоборчої політики більшовиків і духовної кризи пострадянської доби. Привертає увагу й унікальність радянської моделі державної політики у сфері релігії – з одного боку вона породила морально-психологічні деформації усіх суб'єктів державно-конфесійних відносин, з іншого – зумовила виникнення фальсифікованого пласту історіографії, яка займалася пошуками псевдонаукової аргументації закономірності відмирання релігійних вірувань при соціалізмі і комунізмі. У монографії Людмили Бабенко знаходимо нові підходи до постанови проблеми, а саме загострення уваги на механізмах антирелігійної політики держави, головним інструментом яких були радянські органи державної безпеки (ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ). Дослідниця показала приховані від суспільства оперативні технології спецслужб, якими послуговуються тоталітарні режими, щоб маніпулювати суспільством і суб'єктами релігійних конфесій. Не випадково в центрі уваги авторки постала Православна церква. На постімперському просторі вона була найчисельнішою і найвпливовішою силою і була ідейно-ціннісною альтернативою більшовицькій ідеології.

Дослідниця запропонувала новий підхід у використанні архівно-кримінальних справ, відійшовши від традиційного зосередження уваги винятково на репресивному боці діяльності спецслужб, який концентрувався у формулі арешт–розстріл/ув’язнення. Домінантою рецензованої студії є акцент на тісній взаємодії і спільних зусиллях партійно-державних органів влади й органів державної безпеки у виробленні й реалізації антирелігійної політики в радянській Україні. Найбільш дієвим виявився комплекс спеціальних агентурно-оперативних методів, застосованих щодо Православної церкви, щоб ослабити вплив останньої, дискредитувати її в умовах, коли спроба створити безрелігійне суспільство зазнала поразки. Провокування церковних розколів, інтриги, підкуп, дискредитація, шантажування, залякування та інші методи з арсеналу чекістів застосовувалися проти духовенства.

Структура рецензованої монографії скомпонована у чотири розділи. Л. Бабенко послідовно розкриває логіку інтегрування до більшовицької політичної системи апарату насилля з функціями таємної політичної поліції, щоб подолати вплив релігії. Вона демонструє положення теоретичної бази побудови безрелігійного суспільства у працях В. Ульянова-Леніна та їх критику, зокрема, акцентуючи увагу на тому, що комуністична ідеологія сама претендувала на роль релігії. У патріархальному суспільстві, як зазначає авторка монографії, щоб подолати суспільну амбівалентність більшовиків необхідно було застосувати насилля та визначити його виконавців. Отже, звідси випливає чітко сформульований предмет дослідження: діяльність органів державної безпеки у системі державно-церковних відносин, що мала на меті ослабити й нейтралізувати найпотужнішу на постімперському просторі православну церкву, використати її авторитет і вплив на маси в інтересах більшовицької держави.

Перший розділ авторка монографії присвятила аналізу стану вивчення проблеми в українській та зарубіжній історіографії, її джерельної бази. Зазначимо, що і власне аналіз, і систематизований список джерел і літератури засвідчують їх високу репрезентативність. Авторка належно оцінила внесок у розробку теми державно-церковних відносин провідних українських дослідників В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Зінченка, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пашенка, Н. Стоколос, О. Тригуба та ін., які стали піонерами в розробці окремих напрямів історико-релігієзнавчих досліджень. Цим студіям, в першу чергу завдяки архівним фондам ГДА СБУ, вдалося демітологізувати окремі аспекти діяльності органів держбезпеки, а також оприлюднити велику кількість цілком таємної інформації про вплив на Православну церкву, духовенство і віруючих.

У роботі чітко окреслені методологічні засади предмета студії. Так, вважаємо важливим елементом тлумачення еволюції смислового наповнення таких науково-категоріяльних складників як “суспільна безпека”, “державна безпека”, “контрреволюційні елементи”, “антирадянські елементи”, “репресії”, “політичні репресії” тощо.

Другий розділ монографії “Ідеологічні та організаційні засади діяльності органів державної безпеки щодо ліквідації інституціональних основ Православної

церкви” розкриває процес становлення ідеологічного підґрунтя боротьби з Православною церквою. Зокрема Людмила Бабенко приділяє чимало уваги аналізу поглядів лідерів більшовицької партії, які базувалися на твердженні про класову природу релігії та необхідність спиратися на насилля як “інструмент влади” у боротьбі з впливом Православної церкви. Авторка показала неспроможність більшовицької пропаганди, що й зумовило використання силових методів ліквідації релігійних осередків, поширення звинувачень духовенства в антирадянській діяльності. Разом з тим авторка, спираючись на статистичні дані, показує, що на кінець 1930-х рр. зберігався високий рівень релігійних настроїв серед населення усіх радянських республік, особливо в Україні. Констатовано, що суто пропагандистські методи ведення антирелігійної боротьби не сприяли органічному сприйняттю населенням матеріалістичного світогляду, тому їхньою альтернативою залишалось насилля.

Наступні підрозділи другого розділу характеризують виконавців державної політики в галузі релігії, власне апарат насилля – органи держбезпеки в їх еволюції, розкривають особливості формування кадрового складу, внутрішньої організаційної структури, напрямів діяльності. Достатньо аргументовано виглядають міркування авторки щодо чинників, які впливали на формування атеїстичних переконань чекістів та поглядів на Церкву як осередок контрреволюції.

У третьому розділі “Технології боротьби з Церквою: чекістський сегмент” у центрі уваги дослідниці опинилися питання, у який спосіб центральний і місцеві апарати ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ усували з суспільного життя вплив Православної церкви, її ієрархів, духовенства, активних вірян. У чотирьох параграфах розділу аналізуються оперативно-агентурні заходи, що були спрямовані позбавити Церкву економічної бази, на внутрішньоцерковні розколи, ліквідувати УАПЦ, нагнітати репресії та антирелігійний психоз тощо. Третій розділ завершується аналізом комплексної взаємодії органів держбезпеки з партійними й виконавчими владними органами у справі ліквідації Православної церкви. Авторка справедливо наголошує, що без тісної координації між ними, визначення пріоритетних напрямів антирелігійної боротьби на різних етапах для кожної з партійно-державних структур більшовики не досягли б поставленої мети. Зазначено, що центр вироблення й оприлюднення рішень щодо Православної церкви знаходився у вищих партійних органах СРСР і УСРР–УРСР. Органи держбезпеки виконували завдання спільно з ліквідаційним відділом у структурі Наркомату юстиції та адміністративним відділом у складі Наркомату внутрішніх справ, які були важливими сегментами в оперативних планах. Неодноразово вказується на входження очільників місцевих підрозділів ВУЧК до складу ревтрибуналів, пізніше – позасудових органів (“трійок”) спільно з прокурорами та партійними секретарями. Отже, слушною є думка про домінування партійно-чекістського тандему в боротьбі з Православною церквою.

Цікаві ідеї покладено в основу четвертого розділу “Взаємодія органів державної безпеки та Руської православної церкви в контексті зміни ставлення

вищого партійно-державного керівництва до Української Греко-католицької церкви”. Дослідниця розкриває його у двох аспектах – через вивчення планів радянських спецслужб щодо ієрархів і духовенства ГКЦ напередодні Львівського церковного собору 1946 р. і агентурно-оперативних заходів у процесі підготовки Львівського церковного собору та контролю за поведінкою духовенства й вірян після його проведення. Роль Православної церкви у цих процесах не мала самостійного характеру, а її ієрархи були лише фігурантами в запланованій грі: такий висновок випливає з аналізу подій. Можливо авторці не вдалося всебічно охопити останнє, натомість завдяки використанню архівних справ оперативного обліку органів держбезпеки щодо ГКЦ Людмилі Бабенко вдалося детально простежити “оперативні ігри” співробітників центрального апарату та обласних управлінь НКГБ західноукраїнських областей. Головну суть і мету об’єднавчого процесу сформулював С. Карін-Даниленко, який координував підготовку Львівського собору: “Об’єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ’я, але не навпаки” (с. 368). А в оперативному плані заходів по ГКЦ від 8 лютого 1945 р. ця мета набула конкретних обрисів: “... взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території й на відрив греко-католицької церкви від Ватикану з наступним з’єднанням із православною церквою в СРСР” (с. 384). Розділ насичений цікавими фактами, які репрезентують специфіку релігійних процесів у західноукраїнських областях, сприйняття населенням Православної церкви як слухняної, упокореної “державної” церкви, особливості її утвердження в регіоні. Виходячи з інформаційно-аналітичних документів спецслужб, випливає висновок про те, що ГКЦ після Львівського собору не припиняла боротьбу за своє відродження, а Православна церква так і не стала потужним важелем радянзації краю.

Монографія Людмили Бабенко оформлена відповідно до вимог, має впорядкований науковий апарат та високу поліграфічну якість. Але передусім відзначимо істотний внесок дослідниці у введення в науковий обіг нових документів, їх інтерпретацію, аналіз і узагальнення подій та процесів періоду формування алгоритмів політики комуністичної влади у сфері релігії. Широка панорама процесів упокорення Православної церкви, деформації традиційної ролі церкви в суспільстві упродовж 1918 – середини 1950-х рр., створення в системі органів державної влади структур для цілеспрямованої боротьби з релігійним сегментом дає відповіді на численні питання причинно-наслідкових зв’язків із сучасністю, нагадує про історичні уроки нашого минулого.

Олексій НЕСТУЛЯ

Вищий навчальний заклад Укоопспілки

“Полтавський університет економіки і торгівлі”

Oleksii NESTULYA

Poltava University of Economics and Trade

e-mail: anestulya@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8853-4538